

Miroslav Novák

K aplikaci pojmu totalitarismus na komunistické systémy: obecné problémy a česká specifika

Lze pojem totalitarismu aplikovat na komunistické systémy vůbec a na komunistický systém v Československu zvláště, přinejmenším v určitých obdobích? V této stati, v níž se opírám o své předchozí práce, se pokusím k této otázce nabídnout několik poznámek¹ Čeští politologové a historikové v této věci nejsou jednotní.² Jak však vysvětlil Jacques Rupnik ve svém příspěvku *Le totalitarisme vu de l'Est (Totalitarismus viděný z Východu)* ve výtečném francouzském knižním sborníku o totalitarismech,³ podobný příklon k pojmu totalitarismus, jako nastal ve Francii od sedmdesátých let 20. stol., lze pozorovat po roce 1968 také ve střední a východní Evropě, včetně tehdejšího Československa. Jak Rupnik správně postřehl, souviselo to s koncem nadějí na reformu komunismu po sovětské invazi do Československa. Slovo *totalit(ár)ní* se začalo objevovat nejen v textech disidentů, ale proniklo i do veřejného mínění. Za zmínku stojí, že zajímavou koncepci totalitarismu lze najít dokonce i u Zdeňka Mlynáře,⁴ na

- 1 Tento text je v podstatě rozšířenou verzí poznámek, jež jsem prezentoval na sympoziu *Totalitarismus IV – interdisciplinární pohled*, který se konal 23. 5. 2008 na Západočeské univerzitě v Plzni. Převzal jsem zde některé pasáže ze svých předchozích publikací, zejm. NOVÁK, Miroslav: *Systémy politických stran. Úvod do jejich srovnávacího studia*. SLON, Praha 1997; NOVÁK, Miroslav: *Mezi demokracií a totalitarismem*, Mezinárodní politologický ústav, Brno 2007 (doporučuji raději dotisk z roku 2008), NOVÁK, Miroslav: *Francouzská škola analýzy totalitarismu a její relevance pro českou politologii*. In: BUDIL, Ivo T. – ZÍKOVÁ, Tereza (eds.): *Totalitarismus IV. interdisciplinární pohled*. Dryada, Mníšek pod Brdy 2008, s. 29–48.
- 2 České země patří k těm málo zemím na světě, kde komunismus nejen tradičně, ale i dnes nachází poměrně hodně stoupenců. K dalším důležitým znakům českých zemí (neplatí to samozřejmě o Slovensku) je, že komunismus zde nebyl vnucen zvnějšku (v únoru 1948 sovětská armáda v Československu už dávno nebyla), což se změnilo až po invazi v srpnu 1968. Československo také patřilo (s výjimkou Rumunska, kde se odstupující komunistická moc pokusila klást vojenský odpor změnám) k posledním evropským zemím, které se po roce 1989 zbavily komunismu, dávno po Maďarsku a Polsku. To vše stojí za komparativní analýzu, ale zde na to není místo. Odkazují na některé své práce, které se těchto aspektů z různých úhlů dotýkají (např. NOVÁK, Miroslav: *Du Printemps de Prague au Printemps de Moscou. Les formes de l'opposition en Union soviétique et en Tchécoslovaquie depuis 1968*. Georg. coll. Lug, Genève 1990; NOVÁK, Miroslav: *Une transition démocratique exemplaire?*. CEFRES, Prague 1997; NOVÁK, Miroslav: *Demokratický přechod a konsolidace: české země ve srovnávací perspektivě bývalých komunistických zemí střední Evropy*. In: DVOŘÁKOVÁ, Vladimíra – HEROUTOVÁ, Andrea (eds.): *II. kongres českých politologů*. Česká společnost pro politické vědy, Praha 2003, s. 111–123; NOVÁK, Miroslav: *Specifická situace české levice po roce 1989*. In: BUREŠ, Jan – CHARVÁT, Jakub – JUST, Petr a kol.: *Levice v České republice a na Slovensku 1989–2009*. Aleš Čeněk, Plzeň 2010, s. 32–45).
- 3 RUPNIK, Jacques: *Le totalitarisme vu de l'Est*. In: HERMET, Guy – HASSNER, Pierre – RUPNIK, Jacques (eds): *Totalitarismes*. Economica, Paris 1984, s. 43–71.
- 4 MLYNÁŘ, Zdeněk: *Krize v sovětských systémech. 1953–1981*, Index, Köln 1983.

něhož navázal sociolog a politolog Lubomír Brokl.⁵ U Václava Havla jsme se mohli setkat s pojmem *posttotalitní systém*, který je v západní politologické literatuře spojován zejména s Juanem Linzem, o němž bude ještě dále řeč.

V sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století z českých autorů zabývajících se totalitarismem stojí za zmínku na prvním místě exulant Rio Preisner (1925–2007), od něhož je z tohoto hlediska nejznámější trilogie *Kritika totalitarismu*,⁶ *Česká existence*⁷ a *Až na konec Česka*.⁸ Bohužel jeho nejvýznamnější v češtině napsané dílo *Speculum*, pocházející z roku 1980, které tehdejší rektor – prezident Ludwigovy-Maxmilianovy univerzity v Mnichově Mikuláš (Nikolaus) Lobkowitz (1931) označil v mé přítomnosti právem za *fascinující*, zůstává z mně nepochopitelných důvodů stále jen v rukopisu.⁹ Z osmdesátých let pochází také ne-obyčejně rozsáhlé pěťisvazkové dílo *Otázka demokracie* od Vladimíra Čermáka, které mohlo být postupně vydáváno až po listopadu 1989 a kde se pojmem totalitarismus rovněž operuje.¹⁰

Čeští historikové starší generace, kteří se pojmem totalitarismu tak či onak zabývali, jsou k němu většinou – na rozdíl od výše zmíněných autorů – dost skeptičtí a jejich postoje se prakticky neliší od konvenčního názoru převažujícího v USA od sedmdesátých let (to platí o Michalovi Reimanovi, Františku Svátkovi i Emilu Voráčkovi, ne však o Jaroslavu Sukovi ani o Bohumilu Nuskovi).¹¹ Pokud jde o politology, u mladších obvykle převažuje zájem o tento pojem (zmiňme aspoň Stanislava Balíka, Jana Holzera a Michala Kubáta),¹² u starších se naproti tomu lze setkat o něco častěji s odmítavými názory – reprezentoval je především předčasně zesnulý Jiří Kunc (1947–2006).

-
- 5 BROKL, Lubomír: Problémy přechodu k pluralitní demokracii. *Sociologický časopis*, 1990, č. 4, s. 249–261.
- 6 PREISNER, Rio: *Kritika totalitarismu*, Křesťanská akademie, Řím 1973.
- 7 PREISNER, Rio: *Česká existence*, Rozmluvy, Londýn 1984, později Rozmluvy, Praha 1992.
- 8 PREISNER, Rio: *Až na konec Česka*, Rozmluvy, Londýn 1987.
- 9 PREISNER, Rio: *Speculum exilii bohemicí neboli Exil a naše nynější politická filosofie*, nepublikovaný rukopis 1980, 275 stran strojopisu. Některé úryvky z tohoto manuskriptu, který mi Rio Preisner poslal roku 1980 leteckou poštou, jsem jako hostující redaktor uveřejnil v monotematickém dvojčísle 1–2/1981–1982 exilového časopisu *Nové obzory*. [Tuto práci v současné době připravuje k vydání nakl. Triáda, pozn. red.] O šíři Preisnerova díla si český čtenář může udělat představu na základě pečlivě ediční poznámky Jana Šulce na konci druhého svazku souboru z Preisnerova díla (viz ŠULC, Jan: Ediční poznámka. In: PREISNER, Rio: *Když myslím na Evropu II*. Torst, Praha 2004, s. 969–977).
- 10 ČERMÁK, Vladimír: *Otázka demokracie. Demokracie a totalitarismus*. Academia, Praha 1992.
- 11 O pojmu totalitarismus píše i antropolog Ivo T. Budil, který pořádal ve spolupráci se svou kolegyní Terezou Zíkovou o totalitarismu sérii symposií na Západočeské univerzitě v Plzni, která dala základ ke kolektivním publikacím o totalitarismu – viz mj. BUDIL, Ivo T. (ed.): *Totalitarismus*. Dryada, Mníšek pod Brdy 2005; BUDIL, Ivo T. – ZÍKOVÁ, Tereza (eds.): *Totalitarismus 2*. Dryada, Mníšek pod Brdy 2006.
- 12 Michal Kubát přesvědčivě obhájil pojem totalitarismus (viz KUBÁT, Michal: Problém aplikace totalitarismu na politickou praxi s přihlédnutím k východní Evropě v letech 1944–1989. In: BUDIL, Ivo (ed.): *Totalitarismus. Interdisciplinární pohled*. Fakulta filozofická ZČU, Plzeň 2005, s. 85–88) a spolu se Stanislavem Balíkem (viz BALÍK, Stanislav – KUBÁT, Michal: *Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů*. Dokořán, Praha 2004) je autorem užitečné knihy o autoritativních a totalitních režimech (já raději píši autoritářských a totalitářních, protože zejména slovo autorita a odtud autoritativní, ale i slovo totalita a odtud totalitn mohou mít jiný význam). Balík napsal mj. kapitolu o totalitářních a autoritativních režimech v kolektivní knize o demokracii (viz BALÍK, Stanislav: Totalitářní a autoritativní režimy. In: HLOUŠEK, Vít – KOPEČEK, Lubomír (eds.): *Demokracie*. Mezinárodní

K totalitarismu a komunismu obecně

V 20. století lze považovat za největší přiblížení politickému zlu Hitlerův nacionální socialismus v Německu. Weberovskému ideálnímu typu totalitárního systému se však nejlépe blíží komunismus.¹³ Čeští politologové Stanislav Balík a Michal Kubát uvádějí ve své knize *Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů, že nejstarším a nejdéle trvajícím totalitním režimem byl komunistický režim v Sovětském svazu*.¹⁴ Slavná francouzská expertka na Rusko a Sovětský svaz, členka Francouzské akademie Helène Carrère d'Encausse (1929), charakterizovala sovětský komunismus dokonce jako *příkladný totalitarismus*.¹⁵

Komunismus tu nechápu v nejšířším smyslu, jak se hovoří např. o *Platónově komunismu*, i když jistá spojitost tu samozřejmě existuje, ale jako mezinárodní hnutí (*tábor*, jak ho sami komunisté dost výstižně často označovali), dále jako politický systém (nebo režim) a v neposlední řadě komunismus jako druh politické strany, jednak v demokratickém systému, jednak v komunistickém systému.¹⁶ Svorníkem toho všeho je zejména vysoce propracovaná marxistická ideologie s jejími různými variantami, hlavně leninismem (příp. stalinismem) nebo maoismem.¹⁷ Zde se soustředím na komunistický politický systém, aniž bych ovšem zapomínal na ostatní dva aspekty.

Někteří pojem totalitarismu spojují spíše se stalinismem než s komunismem.¹⁸ Takový přístup je možný, ale vyvolává značné problémy, z nichž za hlavní považuji to, že silně totalitární tendence se zdaleka neomezují jen na Stalínovu vládu ani jen na Sovětský svaz. Dále pak mezi Leninem a Stalinem jsou jistě rozdíly, ale nikoli pod-

politologický ústav, Brno 2003, s. 259–284) a spolu s Holzerem je autorem dobře dokumentovaného příspěvku o teorii totalitarismu a její české reflexi (viz BALÍK, Stanislav – HOLZER, Jan: Moderní teorie totalitarismu a její česká reflexe. In: BUDIL, Ivo (ed.): *Totalitarismus*, s. 10–23). Tam najde čtenář podrobnější odkazy na české historiky zabývající se pojmem totalitarismus.

- 13 To, že komunismus obecně a zejména některé jeho formy se nejlépe blíží ideálnímu typu totalitarismu, není náhodné. Komunismus je totiž jakýmsi politickým nebo sekularizovaným náboženstvím, jak na to právem poukázala řada myslitelů 20. století, mezi prvními byl Raymond Aron, o němž je má výše citovaná monografie *Mezi demokracií a totalitarismem*. Zvláštní pozornost mezi těmito autory zasluhuje Waldemar Gurian (viz GURIAN, Waldemar, *Totalitarianism as Political Religion*. In: FRIEDRICH, Carl J. (ed.): *Totalitarianism. Proceeding of a Conference of the American Academy of Arts and Science*. Harvard University Press, Cambridge 1954, s. 119–129).
- 14 BALÍK, Stanislav – KUBÁT, Michal: *Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů*. Dokořán, Praha 2004, s. 125. Z českých historiků zpracoval kvalitní stručnou syntézu *komunistického experimentu v Rusku* Václav Veber (viz VEBER, Václav: *Komunistický experiment v Rusku 1917–1991*. Set out, Praha 2001).
- 15 CARRÈRE D'ENCAUSSE, Helène: L'URSS ou le totalitarisme exemplaire. In: GRAWITZ, Madeleine – LECA, Jean (eds.): *Traité de science politique*. Presses universitaires de France, Paris 1985, s. 210–237.
- 16 V řadě svých prací jsem zdůvodnil, proč komunistické strany mohou být totalitární i v rámci demokratických režimů. Opíral jsem se přitom mj. o francouzské politology Maurice Duvergera a Philippa Brauda (viz NOVÁK, Miroslav: *Systémy politických stran*, s. 70–73; NOVÁK, Miroslav: Francouzská škola... s. 41–42).
- 17 Proto také někteří přední analytici, např. Ernest Gellner, používají výrazu *marxistický režim*.
- 18 V některých svých textech jsem se zabýval analýzou paralely mezi nacismem a komunismem nebo fašismem a komunismem (viz např. NOVÁK, Miroslav: Diskuse A. Besançon a T. Todorova s R. Aronem o rozdílech mezi nacismem a komunismem. In: FURET, François – BESANÇON, Alain et al.: *Komunismus a fašismus*. Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, Praha 2002, s. 252–256; NOVÁK, Miroslav: *Mezi demokracií a totalitarismem*, s. 125 a násl.).

K aplikaci pojmu totalitarismus na komunistické systémy

statný zlom: *Pokud stalinismus dohnal totalitarismus do krajnosti, je třeba nicméně uznat, že všechny jeho podstatné charakteristiky (s výjimkou osobní moci) byly už přítomny v leninismu.*¹⁹

Komunismus jako systém už byl v hrubých rysech hotov začátkem dvacátých let minulého století, tj. ještě za Lenina, jak po mnoha autorech konstatuje dnes např. Robert Service.²⁰ *Socialismus v jedné zemi* byl vynucen a jeho obrysy nastínil už Lenin, nejen Stalin.²¹ Pokusy o nastolení komunismu v jiných zemích skončily začátkem 20. století fiaskem.

Chtěl bych zdůraznit, že komunismus je především politický systém. Přístupovat k němu optikou ekonomie je nejlepší způsob, jak komunismu neporozumět. Komunismus není nějaký ekonomický systém, k němuž by politický režim byl jen nějakou vnější slupkou nebo „nadstavbou“.²² To velmi dobře pochopil známý francouzský sociolog a politolog Raymond Aron (1905–1983). Bolševická revoluce je podle Arona v zásadě *politický fenomén* a hlavní rysy ekonomiky sovětského typu vyplývají do značné míry z politických záměrů a ideologické orientace komunistických stran a jejich předáků. Ekonomiky sovětského typu jsou zpolitizované, jejich struktura a fungování jsou podřízeny politickým zřetelům.²³ Ani v Sovětském svazu, ani v hitlerovském Německu nevedlo k tyranii řízení hospodářství. Právě naopak: vedla k ní všemoc sekty nebo hnutí, které po uchopení moci postavilo ekonomiku do služeb grandiózního vágního projektu, umístěného do vzdáleného horizontu dějin. Takový projekt vyžadoval mobilizaci zdrojů k válce nebo – v případě bolševiků – radikální převrat sociálních vztahů.²⁴ Jinde Aron doslovně uvádí: *Nesdílím mínění svého přítele Hayeka, který věří, že každá státní intervence je počátkem otroctví. Neexistuje jediný příklad totalitarismu,*

-
- 19 CARRÈRE D'ENCAUSSE, Hélène: L'URSS ou le totalitarisme exemplaire, s. 234. Odhlížím zde od toho, že sám výraz leninismus byl ražen a užíván prakticky až za Stalina, první ho použil nejspíš Grigorij J. Zinovjev teprve v roce Leninovy smrti 1924. Zde mi jde o věcný obsah toho termínu, nikoli o to, kdy byl zaveden a kdo ho navrhl. Dále mi jde o vlastní „Leninův leninismus“, nikoliv o to, jak Leninovy teoretické a praktické principy interpretovali později jeho nástupci a pokračovatelé.
- 20 SERVICE, Robert: *Soudruzi*. Argo – Academia, Praha 2009, s. 79.
- 21 Doporučuji nejen v této věci znamenitou práci Alfreda G. Meyera *Leninism* (viz MEYER, Alfred G.: *Leninism*. Harvard University Press, Cambridge 1957). Z českých autorů o Leninovi a leninismu doporučuji pozoruhodné práce Jana Slavíka *Lenin* (SLAVÍK, Jan: *Lenin*. Orbis, Praha 1934) a *Leninova vláda* (SLAVÍK, Jan: *Leninova vláda*. Orbis, Praha 1935) a je dobře, že později jmenovaný spis vyšel nedávno znovu (Naklatelství Lidové noviny, Praha 2009). Z francouzských autorek a autorů doporučuji vedle na jiném místě citované členky prestižní Francouzské akademie Hélène Carrère d'Encausse důležitá díla politologa Dominiquea Colase, zejména (COLAS, Dominique: *Le léninisme*. Presses universitaires de France, coll. Quadrige, Paris 1998). Z nedávno přeložených anglosaských prací o Leninovi lze doporučit např. monografii Roberta Service SERVICE, Robert: *Lenin. Životopis*. Argo, Praha 2002.
- 22 Podrobněji ve své výše zmíněné monografii *Mezi demokracií a totalitarismem*. Je to třeba podrhnout zejména v českém prostředí, kde převažuje jednostranně ekonomizující pohled (nejen) na komunismus, což souvisí s tím, že i ne jeden český liberál byl až do roku 1990 komunistou a jeho dnešní liberalismus je jen bolševismem naruby.
- 23 ARON, Raymond: *Démocratie et totalitarisme*. Gallimard, Paris 1965, s. 26–34, čes. překlad Vladimíra Jochmanna ARON, Raymond: *Demokracie a totalitarismus*, Atlantis, Brno 1993, s. 15–20; (tento překlad obíhal už v roce 1988 v samizdatové edici Prameny).
- 24 ARON, Raymond: *Plaidoyer pour l'Europe décadente*. R. Laffont, Paris 1977, s. 92. V případě německého nacismu je to snad ještě evidentnější než v případě komunismu sovětského typu. Vždyť bylo mnohokrát konstatováno, že centrálně plánované hospodářství, jeden z šesti definičních znaků totalitarismu podle Carla Joachima Friedricha a Zbigniewa Brezinského, v nacismu nebylo do značné míry přítomno,

který by se v demokratickém státě zrodil z řízeného hospodářství. Zásadní se mi zdá – nikoli tak v řízeném hospodářství jako v systému jediné strany – ideologická inspirace, úsilí sekty nebo menšiny vnucovat zbytku svých krajanů nebo celému světu určitý soubor institucí.²⁵ S tím souvisí, že komunismus není vázán jen na určitý stav ekonomického rozvoje nebo na určitou kulturu. Francouzský politolog Jean Leca (1935)²⁶ ve své metodologicky pozoruhodné analýze totalitární hypotézy v arabsko-islámských zemích²⁷ vychází z empirického pozorování, že totalitární režim prokázal schopnost implantovat se v nejrůznějších kontextech, od Kambodži až po Kubu, což umožňuje neutralizovat lokální, materiální nebo kulturní podmínky, proti čemuž ovšem někteří namítají, že se tak pod jedním pojmem sdrůžují systémy, které nemají takřka nic společného. Leca se zmiňuje o dvou způsobech, jak se zbavit tohoto podezření. Jedním je určit počáteční podmínky, které činí možným nebo pravděpodobným vznik totalitárního režimu, druhým je spokojit se s určením *totalitárního syndromu* jako souhrnu jeho znaků. V prvním případě bychom pak mohli rozlišovat mezi endogenními (vnitřními) a exogenními (vnějšími) totalitárními režimy, přičemž ty druhé by mohly být prosazeny pomocí impozice (vnucení) nebo imitace (nápodoby).²⁸

Ernest Gellner (1925–1995) výstižně shrnuje: *Marxistické režimy existovaly v zemích rozvinutých i zaostalých; v zemích polyetnických i kulturně homogenních, v zemích s demokratickou tradicí i v těch, kde bylo zakořeněno autoritářství; v zemích katolických, protestantských, ortodoxně sunnitských, šiitských, buddhistických, konfuciánských i šamanských; některé byly v Evropě, jiné v třetím světě, některé zažily kolonialismus, některé ne a jiné ho samy aplikovaly; v některých byl marxismus nastolen po lokálních bojích, do jiných ho přinesla Rudá armáda. Některé z těchto zemí se podřizovaly Moskvě, jiné byly hrdé a okázale nezávislé či dokonce se zemí, ve které byla revoluce zrozena, v konfliktu. Zdá se, že v průběhu tohoto výjimečně důkladného řízeného experimentu, který laskavě připravila historie, byly vyzkoušeny všechny možné kombinace a verdikt se vždy zdá být velmi podobným – škála typů marxistické společnosti sahá od odpuzujících až po ty, o nichž není radno ani mluvit.*²⁹

a přesto se hitlerovský nacismus právem počítá mezi politické režimy, které se totalitarismu velmi blíží.

25 ARON, Raymond – KENNAN, George Frost – OPPENHEIMER, Julius Robert et al.: *Colloques de Rheinfelden*. Calmann-Lévy, Paris 1960, s. 108–109.

26 Jean Leca byl prezidentem Mezinárodní asociace politické vědy (IPSA/AISP) a později Francouzské společnosti pro politickou vědu (AFSP).

27 LECA, Jean: L'Hypothèse totalitaire dans le tiers-monde: Les pays arabo-islamiques. In: HERMET, Guy – HASSNER, Pierre – RUPNIK, Jacques (eds), *Totalitarismes*. Economica, Paris 1984, s. 214–237.

28 Pokud jde o totalitární syndrom, Leca ho rozkládá do několika prvků. Totalitarismus je podle něho 1) monistický (monismus je především kognitivní, tj. všechny způsoby percepce reality jsou vzájemně spjaty a závisí na správném poznání, ale monismus je tam i preskriptivní a praktický), 2) ideokratický a teokratický (voluntarismus ideje, dějiny mají smysl, realita je finalizována a politická moc musí zajistit její správné provedení), 3) revoluční (a to i tehdy, když mobilizuje tradice nebo konsoliduje panující třídu, předpokládá přetvoření sociálních vztahů a vznik nového člověka), 4) kontrolující (organizace, jurisdikce i vnější toky).

29 GELLNER, Ernest: *Podmínky svobody. Občanská společnost a její rivalové*. CDK, Brno 1997, s. 138–139.

K aplikaci pojmu totalitarismus na komunistické systémy

Proto také, jak na to upozornil zejména pozoruhodný maďarsko-francouzský sociolog Pierre (Péter) Kende (1927),³⁰ akcidentální interpretace, které se pokoušejí vysvětlovat (nebo omlouvat) komunistický despotismus nepříznivým terénem komunistického experimentu (kapitalistické obklíčení, průmyslová nerozvinutost, dědictví carského režimu atd.),³¹ nejsou vůbec přesvědčivé. Izrael měl jistě mnohem více důvodů cítit se obklíčen nepřáteli než Sovětský svaz, a přesto tam bez přerušení funguje politická demokracie. Indie nebyla průmyslově rozvinutější v roce 1947 než Rusko v roce 1917, a demokracie se tam přesto dlouhodobě udržela. Podobá-li se bolševická diktatura poněkud carské autokracii, nelze rozumně hledat hlavní vysvětlení totalitárních tendencí ruského komunismu v ruské minulosti, kterou Lenin a jeho společníci nemilosrdně zlikvidovali, ale spíše ve vnitřní logice komunistického systému jako takového.

Čelný francouzský teoretik mezinárodních vztahů a komparativní politologie Bertrand Badie (1950) právem zdůraznil, že neexistuje nějaká totalitární nebo předtotalitární politická kultura. Něco jako demokratická (politická) kultura podle něho snad existuje, ale nikoli *totalitární* (nebo *předtotalitární*) politická kultura. *Usilujeme-li o kulturní explikaci totalitarismu, musíme si uvědomit, že může být jen omezená, diverzifikovaná a nemůže odkazovat na nějaký apriorní determinismus. Větší smysl má hovořit o kulturním efektu (účinku) totalitarismu, např. o pečeti, kterou po sobě zanechává na chování aktérů, kteří byli jeho působení vystaveni, nebo o ideologických a doktrinárních prvcích, které má tendenci podněcovat. Volba totalitárního modelu vlády předpokládá přijetí politické techniky, která přesahuje, transcenduje kultury a tenduje k unifikaci různých politických systémů, které z nich pocházejí: zavedení jediné strany, její rozvětvení až do místní úrovně, zřízení politické policie a organizací provádějících propagandu, kontrolu a zglajšaltování mládeže.*³² Spíše než o totalitární kultuře by se tedy mělo mluvit o totalitární strategii, která se zasazuje do daných kultur a směřuje k dobytí nebo konsolidaci moci. Je přitom třeba rozlišovat totalitární strategii jako způsob mobilizace k dobytí moci a totalitární strategii jako způsob výkonu už dobyté moci.³³ Jak upozornil polský filozof Leszek Kořakowski (1927–2009), dokonalý model totalitární společnosti se sice v žádné zemi nevyskytl, to však nezpochybnuje jeho platnost. Většina termínů, které používáme k popsání sociálních jevů velkého rozsahu, nemá dokonalé empirické ekvivalenty. Tak např. ne-

30 Kende to vyložil v *Encyclopédie de la sociologie*, Larousse, Paris 1975, s. 111 a násl.

31 Iluzi, že despotický ráz komunismu vyplývá prý především ze zaostalého ruského prostředí a jejího vnucování nebo napodobování v jiných zemích, podléhal ne jeden český intelektuál, jak jsem to analyzoval a kritizoval jinde (mj. NOVÁK, Miroslav: *Du Printemps de Prague...* s. 101; NOVÁK, Miroslav: *Masaryk, critique du marxisme*. In: PESKA, Vladimír – MARÈS, Antoine: *Thomas Garrigue Masaryk, Européen et humaniste*. Etudes et documentations internationales & Institut d'études slaves, Paris 1991, s. 132–136; NOVÁK, Miroslav: *Systémy politických stran*, s. 27–29) a upozornil jsem i na důsledky této iluze: *Podle takových koncepcí je buď komunismus despotický, ale zasahuje jen nerozvinuté země, anebo se vztahuje i na země průmyslově vyspělé, ale tam má prý „lidskou“ nebo demokratickou „tvář“*. V obou těchto podobách vede tato koncepce k uspávacímu závěru, podle něhož pro rozvinuté země komunismus nepředstavuje hrozbu. (Tamtéž, s. 29).

32 BADIE, Bertrand: *Les ressorts culturels du totalitarisme*. In: HERMET, Guy – HASSNER, Pierre – RUPNIK, Jacques (eds.): *Totalitarismes*, Economica, Paris 1984, s. 116.

33 Tamtéž, s. 114.

Miroslav Novák

existuje naprosto „čistá“ kapitalistická společnost, což nám nijak nebrání v užívání termínu kapitalismus. *Je možné ve skutečnosti dokázat, že nejlepší příklady totalitárních společností jsou bližší svému konceptuálnímu ideálu, než se svému dokonalému abstraktnímu popisu blíží jakákoli kapitalistická společnost.*³⁴

Na tom, že důležitý pojem totalitarismus, ve Francii běžně užívaný špičkovými specialisty v odborné literatuře od konce sedmdesátých let 20. století,³⁵ neupadl v té době do úplného zapomenutí ani v anglosaském světě, mají velkou zásluhu dnes i u nás známý italský politolog Giovanni Sartori (1924) a zejména letos zesnulý sociolog a politolog španělsko-německého původu Juan José Linz (1926–2013), velký znalec autoritářských režimů, zvláště španělského.³⁶ Linzovi se podařilo prosadit svou fundamentální práci o totalitárních a autoritářských režimech do posledního

34 KOŁAKOWSKI, Leszek: Totalitarianism and Lie. In: Howe, Irving: *1984 Revisited. Totalitarianism in Our Century*. Harper & Row, New York 1983, s. 122–135; cituji zde z franc. překl. KOŁAKOWSKI, Leszek: Le totalitarisme et le mensonge. In: TRAVERSO, Enzo: *Le Totalitarisme. Le XXe siècle en débat*. Seuil, Paris 2000, s. 657–672, citát na s. 660.

35 Z předních francouzských specialistů, kteří běžně operují pojmem totalitarismus, zmínku zasluhují mj. už dříve citovaní Bertrand Badie, Guy Hermet a Jean Leca. Dva autoři pocházejí z komunistických zemí: Krzysztof Pomian (viz POMIAN, Krzysztof: *Totalitarisme, Vingtième Siècle*. Revue d'histoire, 1995, sv. 47, č. 47, s. 4–23) a Tzvetan Todorov (viz mj. TODOROV, Tzvetan: *Le totalitarisme, encore une fois, Communisme*. č. 59–60/2000, s. 29–44). Z dalších pak Philippe Bénétou (viz BÉNÉTON, Philippe: *La dynamique révolutionnaire ou la logique du totalitarisme. A propos de l'interprétation de la Révolution française par Augustin Cochin, Archives européennes de sociologie*, 1981, sv. XXII, č. 1, s. 119–140; BÉNÉTON, Philippe: *Introduction à la politique moderne*. Hachette, Paris 1987; BÉNÉTON, Philippe: *Les régimes politiques*, PUF, Paris 1996; BÉNÉTON, Philippe: *Introduction à la politique*, PUF, Paris 1997, Luc Ferry (viz FERRY, Luc: *Stalinisme et historicisme*. In: PISIER-KOUCHNER, Évelyne (ed.): *Les interprétations du stalinisme*. Presses universitaires de France, Paris 1983, s. 227–257; FERRY, Luc – PISIER-KOUCHNER, Évelyne: *Théorie du totalitarisme*. In: GRAWITZ, Madeleine – LECA, Jean (eds): *Traité de science politique*. sv. II, kap. III. Presses universitaires de France, Paris 1985, s. 115–159), Pierre Grémion (viz GRÉMION, Pierre: *Le totalitarisme: marqueur dans l'espace politique et intellectuel français, Communisme*. 1996, č. 47–48, s. 47–56). Zvláštní pozornost zasluhuje François Furet, jehož mimořádná kniha *Le passé d'une illusion* existuje i ve slovenském překladu (viz FURET, François: *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*. Laffont, Paris 1995, slov. překl.: FURET, François: *Minulosť jednej ilúzie. Esej o ideji komunizmu v 20. storočí*. Agora, Bratislava 2000; z dalších jeho textů o totalitarismu aspoň FURET, François: *Les différents aspects du concept de totalitarisme, Communisme*. č. 47–48/1996, s. 7–11 a v češtině FURET, François – BESANÇON, Alain et al: *Komunismus a fašismus*. Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, Praha 2002). O francouzské škole analýzy totalitarismu píší podrobně v NOVÁK, Miroslav: *Francouzská škola... Z amerických autorů za zvláštní zmínku stojí Martin Malia, zejména jeho pozoruhodná kniha o sovětské tragédii, přeložená i do češtiny (viz MALIA, Martin: *The Soviet Tragedy. A History of Socialism in Russia 1917–1991*. Free Press, New York 1994, čes. překl.: MALIA, Martin: *Sovětská tragédie. Dějiny socialismu v Rusku 1917–1991*. Argo, Praha 2004) a jeho spis o Rusku viděném západníma očima (MALIA, Martin: *Russia under Western Eyes. From the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum*. The Belknap Press of Harvard University Press, New York 1999).*

36 Samozřejmě se ve Spojených státech i v té době vyskytovali specialisté, kteří nadále považovali koncept totalitarismu za vhodný, např. Adam B. Ulam (viz zejm. ULAM, Adam B.: *The New Face of Soviet Totalitarianism*. Harvard University Press, New York 1963), Paul Hollander (HOLLANDER, Paul: *Observations on bureaucracy, totalitarianism, and the comparative study of communism, Slavic review*, 1967, sv. XXVI, č. 2, s. 302–307) nebo Leonard Schapiro (viz zejm. SCHAPIRO, Leonard: *Totalitarianism*. Praeger, New York 1972). Zvláště je třeba připomenout Roberta A. Nisbeta (mj. NISBET, Robert A.: 1984 and the Conservative Imagination. In: *The Making of Modern Society*. Harvester Brighton 1986, s. 182–206; NISBET, Robert A.: Arendt on Totalitarianism, *The National Interest*. 1992, č. 27, s. 85–91).

K aplikaci pojmu totalitarismus na komunistické systémy

svazku monumentální kvazioficiální trojsvazkové učebnice politické vědy v angličtině (*Handbook of Political Science*), vydané v roce 1975 pod vedením Freda I. Greensteina a Nelsona W. Polsbyho.³⁷ V roce 2000 ji Linz vydal znovu, ale samostatně pod názvem *Totalitarian and Authoritarian Regimes* s dodatkem *Further Reflexions on Totalitarian and Authoritarian Regimes*.³⁸ Linzův přítel Guy Hermet, hlavní editor už výše citovaného francouzského knižního sborníku o totalitarismech, se podílel na francouzském překladu této Linzovy práce³⁹ a napsal k ní i předmluvu.

Pokud Linz přílehavě charakterizoval autoritářství a jeho rozdíl od totalitarismu,⁴⁰ jeho vlastní typologii nedemokratických režimů, jakož i to, jak ji aplikoval, nelze přijmout bez výhrad. Např. sám výraz *posttotalitarismus* nebo *posttotalit(ár)ní režim* (Václav Havel⁴¹ a Juan Linz mi musejí prominout) příliš šťastný není. Je založen na tom, co bylo před ním, ale také sugeroval, že minulost je už za námi, kdežto ve skutečnosti v jakési oslabené podobě ještě setrvávala. Významný francouzský politolog Guy Hermet navrhl lepší výraz: *změkklý totalitarismus* (*totalitarisme mou*). ČSSR a NDR sedmdesátých a osmdesátých let považoval za příklady tohoto změkklého totalitarismu, zatímco v Polsku a Maďarsku té doby spatřoval už *jen levicové autoritářství*.⁴² Především však s Linzem nelze souhlasit v tom, že *posttotalitarismus* zařazoval jako

Jeho výtečnou knihu *The Sociological Tradition* (viz NISBET, Robert A.: *The Sociological Tradition*. Basic Books, New York 1966) připravuje k českému vydání Sociologické nakladatelství SLON v Praze. Nelze se také nezmínit o slavném článku *Dictatorships and Double Standards* (KIRKPATRICK, Jean: *Dictatorships and Double Standards, Commentary*, 1979, 68:5, s. 34–45) tehdejší politoložky na Georgetown University Jeane Kirkpatrickové (1926–2006), který ve své době vyvolal bouřlivé reakce a vynesl tuto demokratku za Reaganovy republikánské administrativy do funkce americké velvyslankyně v OSN, kterou vykonávala v letech 1981–1985. Když však proti sobě stavěla totalitární a autoritářské režimy, bylo to spíše v kontextu (a za účelem) kritiky Carterovy zahraniční politiky než v duchu čistě politologické analýzy a naštěstí její argument o absenci demokratické transformace totalitárních režimů pozdější vývoj nepotvrdil. Po jejím úmrtí American Enterprise Institute for Public Policy Research dal tuto její proslulou stať na svou webovou stránku (http://aei.org/publications/filter.all,pubID.2528/pub_detail.asp).

- 37 GREENSTEIN, Fred I. – POLSBY, Nelson W. (eds.): *Handbook of Political Science*. 3. svazek *Macropolitical Theory*. Addison-Wesley, Reading (Mass.) 1975.
- 38 LINZ, Juan J.: *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Lanne Rienner Publishers, Boulder and London 2000.
- 39 LINZ, Juan J.: *Régimes totalitaires et autoritaires*. Armand Colin, Paris 2006.
- 40 Hlavními znaky autoritářských režimů jsou podle Linze omezený (limitovaný) pluralismus, absence vypracované vedoucí ideologie (která je kompenzována typickou mentalitou) a s výjimkou některých jejich vývojových etap rovněž absence intenzivní nebo extenzivní politické mobilizace (viz LINZ, Juan J.: *An Authoritarian Regime: Spain*. In: ALLARDT, Erik – LITTUNEN, Yrjö (eds.): *Cleavages, ideologies and party systems*. The Academic Bookstore, Helsinki 1964, s. 297; LINZ, Juan J.: *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Lanne Rienner Publishers Boulder and London 2000, s. 159; LINZ, Juan J. – STEPAN, Alfred: *Problems of Democratic Transition and Consolidation*. The John Hopkins University Press, Baltimore and London 1996, s. 38).
- 41 Václav Havel na něm už později asi příliš netrval, o čemž by mohlo svědčit jeho vyjádření z *Dálkového výslechu*, že *posttotalitní systém* patří k těm pojmům, které si vymyslel ve svých esejích, ale *byly to kategorie jen pomocné, které jsem si zvolil pro jeden určitý účel, pro jednu stať, v jakémisi kontextu, v nějaké atmosféře, aniž jsem se kdy později cítil nucen k nim vrátit nebo jich znovu užít. Byly to pro mě jen situační jazykové pomůcky, ne tedy navěky závazné kategorie* (HAVEL, Václav, *Dálkový výslech*. Melantrich, Praha 1990, s. 12).
- 42 HERMET, Guy: *La démocratisation à l'amiable: de l'Espagne à la Pologne*, *Commentaire*, 1990, roč. 13, č. 50, s. 279–286.

Miroslav Novák

subtyp mezi autoritářské režimy. Lze s potěšením kvitovat, že aspoň ve společné práci s Alfredem Stepanem, *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, dodatečně i Linz uznal, že to není vhodné: [...] *it seems to both of us that it is more useful to treat post-totalitarian regime not as subtype of authoritarianism, but as an ideal type in its own right.*⁴³ (Z této formulace je jasné, že nevyjadřuje jen názor Alfreda Stepana, ale že se k němu přiklonil už i Juan Linz.)

Linz a Stepan dělí v tomto svém společném spisu posttotalitarismus na tři druhy. Prvním je *raný posttotalitarismus (early post-totalitarianism)*, jenž má nejbližší k totalitarismu a který se podle nich prosadil v Bulharsku. Druhým je *zamrzlý posttotalitarismus (frozen post-totalitarianism)*, který nevykazuje takřka žádnou tendenci k většímu prosazení sociálního pluralismu. Tento typ je podle nich charakteristický pro ČSSR po sovětské invazi v srpnu 1968. A nakonec *zralý posttotalitarismus (mature post-totalitarianism)*, jehož příkladem je jim tolerantnější Kádárovo Maďarsko a který má naopak nejbližší k systému autoritářskému.⁴⁴ Český autor Jan Cívín navrhl pro Československo druhé poloviny osmdesátých let kategorii *tajícího posttotalitarismu*.⁴⁵

Pokud samo rozlišení na autoritářské a totalitární má základní význam, některé z námitek proti němu jsou rovněž oprávněné, ty však už do koncepce totalitarismu byly nejjednodušeji zabudovány.⁴⁶ Je třeba připomenout, že ti, kdo považují pojem totalitarismu za potřebný a základní, nejjednodušeji vypracovali typologie nebo klasifikace, které obsahují více než dva typy nebo formy nedemokratických režimů. Myslím tím nejen novější klasifikace, zejména výše zmíněnou Linzovu, o níž se píše i v českých učebnicích,⁴⁷ ale i ty starší z šedesátých let. Např. Raymond Aron raději charakterizoval režimy sovětského typu jako *režimy monopolní strany*, ale byl si vědom, že pojem totalitarismu je přes své problémy nezbytný. Odvrhnout ho by znamenalo vylít se špinavou vodou z vaničky také dítě. S tím souvisí další bod.

Některé z režimů, které bychom charakterizovali spíše jako „jen“ autoritářské a které neměly silné totalitární sklony, prováděly nebo provádějí krvavější represi než ty režimy, které se na konceptuální škále vyskytovaly nebo vyskytují blíže totalitárnímu pólu. Řada autorů však jasně vysvětlila⁴⁸, že totalitární režimy se liší od autoritářských nikoli tím, že by v nich byl nutně tvrdší útlak, ale tím, že rozsah a dosah

43 LINZ, Juan J. – STEPAN, Alfred: *Problems of Democratic Transition and Consolidation*. The John Hopkins University Press, Baltimore – London 1996, s. 41.

44 LINZ, Stepan: *Problems...* s. 294 a násl.

45 CIVÍN, Jan: *Československý komunistický režim v letech 1985–1989*, Středoevropské politické studie, 2005, č. 2–3, s. 207–227.

46 Nebudu se zde však zabývat těmi neudržitelnými námitkami, které dávno vyvrátil Giovanni Sartori a v české literatuře mj. Míchal Kubát.

47 Např. HLOUŠEK, Vít – KOPEČEK, Lubomír (eds.): *Demokracie*. Mezinárodní politologický ústav, Brno 2003.

48 Mezi nimi i Zdeněk Mlynář opírající se o Karla Deutsche, dále Philippe Béneton (viz např. BENETON, Philippe: *Introduction à la politique*, PUF, Paris 1997, s. 181), Guy Hermet (viz HERMET, Guy: *L'Autortarisme*. In: GRAWITZ, Madeleine – LECA, Jean (eds.): *Traité de science politique*. sv. II, kap. IV, Presses universitaires de France Paris 1985, s. 273; HERMET, Guy: *Passé et présent: des régimes fasciste et nazi au système communiste*. In: HERMET, Guy – HASSNER, Pierre – RUPNIK, Jacques (eds.): *Totalitarismes*. Economica, Paris 1984, s. 136), Juan J. Linz, Richard Löwenthal (viz LÖWENTHAL, Richard: *Beyond Totalitarianism*. In: HOWE, Irving (ed.): *1984 revisited. Totalitarianism in Our Century*. Harper & Row, New York 1983, s. 211), Martin Malia, Giovanni Sartori aj.

K aplikaci pojmu totalitarismus na komunistické systémy

kontroly a donucení, kterým disponuje státostrana, je v nich podstatně větší. Útlak by se za dokonalého totalitarismu mohl stát takřka neviditelným. „Dokonalý“ totalitarismus by mohl kupř. zrušit cenzuru, protože už by jí nebylo třeba, každý už by totiž měl pevně zvnitřněnou autocenzuru.

Byl komunismus po Stalinově smrti už „jen“ autoritářský?

Jak zdůraznil Martin Malia (1924–2004) ve své proslulé stati *To the Stalin Mausoleum* z roku 1990,⁴⁹ označovat sovětský režim po Stalinově smrti beze všeho jako *autoritářský* vychází z *fundamentální konceptuální konfuze nebo naprosté karikatury totalitárního konceptu: Totalitarismus neznamená, že takové režimy vykonávají ve skutečnosti totální kontrolu nad obyvatelstvem; znamená to spíše, že na takovou kontrolu aspirují. Neznamená to, že jsou ve svých výkonech všemocné, ale spíše že institucionálně jsou jejich pravomoce neomezené.⁵⁰ Totalitární není sovětská společnost, ale sovětský stát. Tato konceptuální konfuze pochází z toho, že se za kritérium definice politického režimu bere stupeň nebo kvantita represe, nikoli jeho podstata (nature) nebo kvalita. [...] Ale toto nazírání opomíjí klíčový fakt, že struktury státostrany s jejím centrálním plánováním, s její policií a nomenklaturou zůstávají nedotčeny, jak si na to stále stěžovali nejliberálnější stoupenci Gorbačova jako Sacharov. Proto umírněnější tvář (the milder face) sovětského režimu po Stalinovi – tato kvantitativní změna je pro ty, kdo v tom režimu žijí, zcela reálná – nám prostě ukazuje podle výroku Adama Michnika „totalitarismus se zlámanými zuby“.⁵¹*

Autoritářské režimy mohou nemilosrdně pronásledovat své otevřené odpůrce, ale režimy, které jsou blíže totalitárnímu pólu konceptuálního spektra, nutí veškeré obyvatelstvo včetně školních dětí, aby svým znásilňovatelům a svým okupantům ještě

49 Původně ji vydal anonymně (podepsal ji „Z“).

50 Tento aspekt vložil na Západě slavný, ale v České republice téměř neznámý ruský logik a spisovatel Alexandr Zinověv (1922–2006), který by neměl být směřován s bolševickým politikem Grigoriem J. Zinověvem (1883–1936). A. Zinověv, jehož knihy česky vyšly jen v samizdatu a v exilu, navrhl rozlišovat mezi negativní, ničící mocí a pozitivní, tvořivou mocí. Poukázal na to, že komunistická moc je všemocná a zároveň bezmocná. Má ohromnou ničivou sílu, ale jen nicotnou tvořivou sílu: *Ибанская власть всесильна, и вместе с тем, бессильна. Она всесильна негативно, т.е. по возможностям безнаказанно делать зло. Она бессильна позитивно, т.е. по возможностям безвозмездно делать добро. Она имеет огромную разрушительную и ничтожную созидательную силу.* (Zinověv, Alexandr, *Zijajuščije vysoty*. L'Age d'homme, Lausanne 1976, s. 330). Tuto myšlenku ze svého románu *Zijajuščije vysoty* (Zející výšiny) Zinověv doslova přejímá ve své nebeletristické knize, kde ovšem místo *ibanské* moci stojí *moc komunistická* (viz ZINOVIEV, Alexandre: *Le Communisme comme réalité*. Livre de poche, Paris 1983, s. 204. Stejnou otázkou se také s výslovným odkazem na Zinověva zabýval norský politolog Jon Elster (1940) ve svém „paperu“, který k rozhořčení sovětských hostitelů prezentoval v Moskvě, kde se v roce 1979 konal světový kongres Mezinárodní asociace pro politickou vědu (IPSA/AISP). Tento jeho příspěvek později vyšel jako: ELSTER, Jon: *Négation active et négation passive*. *Essais de sociologie ivanienne*, European Journal of Sociology/*Archives européennes de sociologie* 1980, sv. 21, č. 2, s. 329–349. Podrobně kriticky jsem analyzoval Zinověvovu koncepci komunismu ve své knižně publikované, zaktualizované disertační práci (viz NOVÁK, Miroslav: *Du Printemps de Prague...* s. 18–27).

51 MALIA, Martin: *To the Stalin Mausoleum*, *Daedalus*, 1990, 119/1, s. 295–344. Citát je v textu staženém z internetu (<http://faculty.goucher.edu/history231/Malia.htm>) na s. 3, což samozřejmě neodpovídá stránkování původního časopiseckého vydání. Michnikův výraz viz MICHNIK, Adam: *Toward a Civil Society: Hope for Polish Democracy*, *Times Literary Supplement*, 4, 429, 19.–25. 2. 1988.

dokonce při monstrózních demonstracích provolávalo slávu, tleskalo šiléným heslům jako *Se Sovětským svazem na věčné časy a nikdy jinak!*, podepisovalo – v zemi násilně okupované sovětskou armádou – rezoluce proti *americkému [sic] imperialismu* apod. Za příznačné pro totalitární tendence normalizačního režimu považují, že v tzv. Československé socialistické republice mohl být člověk vyhozen ze zaměstnání⁵² nejen proto, že podepsal Chartu 77, ale dokonce i proto, že jenom nepodepsal Antichartu (viz třeba známý případ Jana Urbana).

Když je pojem totalitarismu ideálním typem, není pak podstatné klást si otázku, zda ten či onen konkrétní politický systém lze nebo nelze v té či oné době označit za totalitární, ale srovnání, který z nich se v daném období totalitárnímu pólu blíží více a který méně. Z toho hlediska je třeba upozornit, že Československo (a v jeho rámci zejména české země) se za normalizace pozdních sedmdesátých a začátku osmdesátých let blížilo totalitárnímu pólu o poznání víc než Maďarsko nebo Polsko, které byly naopak blíže autoritářství. Vezmeme-li např. seznam dvanácti znaků, kterými se liší autoritářské režimy od totalitárních, jak ho podávají na základě relevantní zahraniční literatury Balík s Kubátem,⁵³ zjistíme, že z těch dvanácti znaků náš normalizační režim ve své vrcholné fázi (řekněme v letech 1975–1982) osmi odpovídal spíše totalitarismu než autoritářství, jeden z těch dvanácti znaků (používání násilí proti politickým protivníkům) je totalitárním i autoritářským režimům společný, tudíž je neodlišuje, a že snad jen třemi (!) znaky odpovídal více autoritářství než totalitarismu:

- neexistoval v něm masový teror,
- neusiloval o expanzi,
- nebyl vzorem pro jiné země.

Ostatně dva z těchto tří znaků souvisely do jisté míry s tím, že ČSSR byla poměrně malý stát: kdyby měla místo 15 milionů obyvatel 100 milionů obyvatel, možná by Československo usilovalo o expanzi i o to, aby bylo vzorem pro jiné země. Pierre Hassner kromě toho právem poukázal na to, že dokonce i některé velké totalitární státy zaměřily – přinejmenším v jistých fázích svého vývoje – svou *dynamiku* dovnitř své země, nikoli vně svých hranic: *Země může být totalitární a obrátit svou dynamiku spíše k vnitřní represí než k moci směrem vně svých hranic (to byl případ Stalina v době velké čistky, Maa v době kulturní revoluce a je to nutností v jistých malých zemích, které často patřily k těm nejttotalitárnějším vůbec, jako Albánie nebo do jisté míry Pol Potova Kambodža). Naopak klasická velmoc může být expanzionistická a imperialistická.*⁵⁴ Snad bychom mohli odlišit totalitární velmoc, jako byl Sovětský svaz za Stalinovy vlády, od klasických velmocí v tom, že na rozdíl od nich totalitární velmoc usiluje perspektivně o globální celosvětové panství svého typu režimu a své ideologie, i když samozřejmě musí také

52 Stát, resp. státostrana se svými chobotnicovými odnožemi byla téměř jediným zaměstnavatelem a na rozdíl od Polska bylo dokonce i zemědělství téměř totálně zkollektivizováno. Kde tedy mohl ten, kdo byl vyhozen z politických důvodů, najít zaměstnání? Dilema bylo o to dramatičtější, že existovala pracovní povinnost!

53 Viz BALÍK, Stanislav – KUBÁT, Michal: *Teorie a praxe totalitních a autoritativních režimů*. Dokořán, Praha 2004, s. 64.

54 HASSNER, Pierre: Le totalitarisme vu de l'Ouest. In: HERMET, Guy – HASSNER, Pierre – RUPNIK, Jacques (eds.), *Totalitarismes*, s. 31.

K aplikaci pojmu totalitarismus na komunistické systémy

nějak brát ohled na reálnou mocenskou situaci a svou globální strategickou intenci občas odsunout do pozadí, zejména v praktické každodenní diplomacii.

Konečně třetí znak (absence masového teroru) není, jak už výše uvedeno (a v rozporu s názorem Hannah Arendtové),⁵⁵ podstatným rozlišujícím kritériem mezi autoritářskými a totalitárními režimy. V tom se ostatně shoduje velká většina pozdějších teoretiků totalitarismu.

Zkrátka, pokud náš režim za vrcholné normalizace plně neodpovídal ani totalitarismu, ani autoritářství, je evidentní, že se více blížil totalitarismu. Kdybyste se však zeptali českých sociálních vědců, aby vám odpověděli na otázku, zda normalizační režim byl blíže totalitarismu, nebo autoritářství, většina by podle všeho odpověděla nesprávně, že autoritářství. Proč? Nechám stranou mimovědecké motivy a omezím se na logické a metodologické nedostatky, které vedou k tomuto mylnému názoru. Uvažování těch, kdo hlásají převážně autoritářský ráz vrcholně normalizačního režimu, by se dalo rozložit do tří na sebe navazujících vět, které stručně rozeberu:

ČSSR za normalizace neodpovídala všem znakům totalitarismu.

S tímto tvrzením nemám žádný problém, připomínám však, že odpovídala většinou svých znaků totalitarismu a jen menšinou z nich autoritářství.

Tedy znormalizovaná ČSSR nebyla totalitárním režimem.

I s tímto tvrzením lze souhlasit, nikoli však bezpodmínečně. Toto tvrzení plně platí, vycházíme-li z rigidních aristotelských obecných pojmů, a vyžadujeme-li tedy, aby za totalitární mohly být označeny výlučně ty režimy, které odpovídají všem znakům, které jsou totalitárním režimům připisovány. Vycházíme-li však naopak z pružnějších weberovských ideálních typů, nemusíme nutně s větou označenou jako B souhlasit.

ČSSR za normalizace nebyla režimem totalitárním, byla tedy režimem autoritářským.

Tato věta neplatí, a to hned z několika důvodů. První z nich je, že autoritářský režim není nějaká zbytková neboli reziduální kategorie, takže bychom mohli všechny režimy, které jsou autokratické (nedemokratické) a nejsou totalitární, označit automaticky za autoritářské.⁵⁶ Autoritářské režimy mají totiž své vlastní charakteristické znaky, a pokud jde o ČSSR za vrcholné normalizace, ta až na pár výjimek tyto charakteristiky postrádala.⁵⁷ Druhý důvod je, že totalitární a autoritářské režimy nepokrývají celé spektrum autokratických režimů. Mohou existovat autokratické reži-

55 Arendtová svou koncepci vyložila zejména ve své třídílné práci *Původ totalitarismu* (ARENDOVÁ, Hannah: *Původ totalitarismu I-III*, Oikoymenh, Praha 1996. První americké vydání vyšlo v roce 1951). Důležitou kritickou analýzu její koncepce totalitarismu podal Raymond Aron (viz ARON, Raymond: *L'essence du totalitarisme selon Hannah Arendt*, *Commentaire*, 1985, sv. 8, č. 28–29, monotematické dvojčíslo *Raymond Aron. Histoire et politique*, (napsáno 1954), s. 416–425; srov. NOVÁK, Miroslav: *Mezi demokracií...* s. 102–109).

56 Je z tohoto hlediska vhodné upozornit, že ve své jinak pozoruhodné knize o třetí vlně demokratizace (česky viz HUNTINGTON, Samuel P.: *Třetí vlna. Demokratizace na sklonku 20. století*, CDK, Brno 2008) používá vlivný americký politolog Samuel P. Huntington (1927–2008) termín autoritářský režim bohužel ve dvou odlišných významech, jednak jako obecné označení nedemokratických režimů (které je lépe systematicky označovat jako autokratické, jak to vysvětlil zejména Giovanni Sartori), jednak jako jen jedné z forem nedemokratických režimů.

57 Chtěl bych též v této souvislosti poukázat na úskalí koncepce, která označuje režimy sovětského typu po Stalinově smrti jako *byrokratické*. Jak na to právem poukázal Paul Hollander, byrokracie se jistě

Miroslav Novák

my, které plně neodpovídají ani totalitárním, ani autoritářským znakům.⁵⁸ Tedy když daný režim nelze charakterizovat jako (zcela) totalitární, neznamená to, že je nutně autoritářský (platí to i obráceně: není-li nějaký autokratický režim čistě autoritářský, neznamená to, že musí být nutně ryze totalitární).

Méně problémů je v období konce čtyřicátých let a začátku padesátých let (řekněme do smrti Josifa Stalina a jeho českého nohsleda Klementa Gottwalda). Je zjevné, že se zde Československo tehdy blížilo totalitarismu ještě výrazně víc než za vrcholné normalizace pozdních sedmdesátých a začátku osmdesátých let (zhruba do Brežněvovy smrti v SSSR) a od autoritářského režimu bylo naproti tomu velice vzdáleno. Příliš důležité zde není, že podobně jako v jiných „lidovědemokratických“ státech zůstaly v Československu satelitní strany, nejednalo se tedy přísně vzato o systém jediné strany jako v Sovětském svazu, ale spíše o systém hegemonické strany, což např. podle Giovanniho Sartoriho, který pojem totalitarismu neodmítá, totalitarismu neodpovídá.⁵⁹ Pokud by někomu vadilo, že ani v tomto období Československo neodpovídalo úplně všem znakům totalitarismu, mohli bychom ho označit termínem *kvazitotalitarismus* (*quasi-totalitarianism*), který kdysi razil v rámci své typologie kanadský historik a politolog Gordon H. Skilling (1912–2001),⁶⁰ jenž měl k Československu zvláště blízko.⁶¹ Od Skillinga převzal termín kvazitotalitarismus Juan J. Linz a operují s ním i ně-

vyskytuje v západní demokracii i v komunismu, v něm je však totálně zpolitizovaná, tudíž znetvořená a zásadně odlišná. Zatímco v západních demokraciích je byrokracie jedním z výsledků modernizace a je nástrojem *legálního panství* (řečeno slovy Maxe Webera), v komunismu byrokracie odpovídá vůli totálně kontrolovat společnost (viz HOLLANDER, Paul: Politicized bureaucracy: the Soviet case“, *Newsletters on comparative studies of communism*. 1971, sv. IV, č. 3, s. 13–22). Podobně už dříve Carl Beck trefně poznamenal, že v komunistických systémech neexistuje autonomní rozvoj byrokratického systému, protože tam prvořadou roli hraje politické prostředí (viz BECK, Carl: Bureaucracy and political development in Eastern Europe. In: LA PALOMBARA, Joseph (ed.): *Bureaucracy and political development*. Princeton University Press, Princeton 1963, s. 268–300).

- 58 Hlavní slabinou jinak pozoruhodné klasifikace politických režimů německého politologa Wolfganga Merkela (viz MERKEL, Wolfgang, *Systemtransformation. Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung*, Leske & Budrich, Opladen 1999) podle mě je, že se snaží všechny autokratické systémy zařadit buď mezi autoritářské, nebo mezi totalitární. Naproti tomu Juan J. Linz, jak je výše uvedeno, alespoň ve své společné práci s Alfredem Stepanem z roku 1996 uznal, že jeho třída *posttotalitárních* režimů, do níž počítá většinu komunistických systémů po Stalinově smrti, nemůže být zařazena jako *subtyp* mezi autoritářské režimy, ale je samostatnou kategorií.
- 59 Sartoriho typologii stranických systémů lze dnes studovat i v českém překladu jeho stěžejního díla *Strany a stranické systémy* (angl. orig. SARTORI, Giovanni: *Parties and Party Systems. A Framework for Analysis*. Cambridge University Press, Cambridge 1976, čes. překl. *Strany a stranické systémy. Schéma pro analýzu*, CDK, Brno 2005). Pojem totalitarismu Sartori rozebírá ve své do slovenštiny přeložené významné práci *Theory of Democracy Revisited* (SARTORI, Giovanni: *Theory of Democracy Revisited*. Chatham House Publishers, Chatham N. J. 1987, slov. překl. *Teória demokracie*. Archa, Bratislava 1993) a ve své důležité stati o totalitarismu (SARTORI, Giovanni: Totalitarianism, Model Mania and Learning from Error. *Journal of Theoretical Politics*, 1993, sv. 5, s. 5–22).
- 60 V kvazitotalitárním státu jsou politické skupiny teoreticky prohlášeny za nelegitimní, zatímco prakticky je vážně omezována jejich schopnost nezávislé činnosti. V některých případech se vůdcové snaží politické skupiny vědomě zlikvidovat, v jiných případech se je snaží infiltrovat a vykastrovat. (SKILLING, Gordon H.: Leadership and group conflict in Czechoslovakia. In: FARRELL, Barry Robert (ed.): *Political Leadership in Eastern Europe and the Soviet Union*. Aldine, Chicago 1970, s. 222). Nejen Skilling, ale i Linz, který na Skillinga odkazuje (viz LINZ, Juan, J.: *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, Lynne Rienner Publishers Inc., Boulder and London 2000, s. 254), výslovně uvádějí mezi příklady Československo po únoru 1948.

K aplikaci pojmu totalitarismus na komunistické systémy

kteří čeští politologové, např. Michal Kubát.⁶² V jiných obdobích bylo Československo ideálnímu typu totalitarismu vzdálenější. Za zvláštní analýzu by stála přechodná období (např. 1968 nebo 1989), ale v takových případech je hlavní změna, nikoliv režim nebo systém, ať už ho označíme jakkoliv. Je to tedy spíše úkol pro sociologii revoluce nebo pro transitologii než pro pojmovou analýzu politických systémů.

61 V roce 2012 uběhlo sto let od jeho narození a při té příležitosti se v Černínském paláci konala 27.–29. května k jeho počtě velká mezinárodní konference, kterou zahájil ministr zahraničí Karel Schwarzenberg, řídil ji český historik Vilém Prečan a zúčastnili se jí i dva synové G. H. Skillinga. Univerzita Karlova udělila v říjnu 1990 Skillingovi čestný doktorát a prezident Václav Havel mu propůjčil v roce 1992 Řád Bílého lva.

62 Viz KUBÁT, Michal: *Problém aplikace totalitarismu*.